

ren het boek. Zwart-wit foto's tonen de cartons, de ontwerpen, die zowel voor als na de reformatie direct door de organiserende instantie van het kerkgebouw (eerst het kerkfonds, later de vroedschap) voor eventueel herstelwerk werden verworven. Ook in zwart-wit zijn de conservatiekaarten, die net als in het eerste deel, laten zien hoe weinig echt origineel glas er nog aanwezig is. Zelfs tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog werd er zeer veel glas bij restauraties vervangen. De catalogus bevat verder een uitgebreide bespreking in chronologische volgorde van de beide series gebrandschilderde ramen, waarbij men zich dus gelukkig op de cartons kan baseren voor de originele staat ervan. Ook is er ruime documentatie over het tot stand komen van de ramen van voor de reformatie, daarentegen is de beschikbare informatie over de zeventiende-eeuwse glazen minder betrouwbaar.

Voor historici is naast het kunsthistorische aspect vooral de cultuurhistorische dimensie van belang: wat gebeurde er met de glazen nadat Gouda naar de Opstand was overgegaan in 1572 en de reformatie in 1581 definitief was ingevoerd? Werden de oude gebrandschilderde ramen met hun afgebeelde knielende rooms-katholieke schenkers afgedekt? En werden de afbeeldingen van God de Vader of van de Heilige Drieëenheid, die protestanten aanstoot gaven, verwijderd? Niets van dit alles. Gouda was een zeer vrijzinnige stad die zelfs na 1581 Philips II als enige wettige soeverein in Holland bleef erkennen. De inleidende artikelen van de auteur maken duidelijk dat W. Tybaut als enige glasschilder voor en na de reformatie doorwerkte. In deel één hebben we al gezien dat de vroedschap zelfs besloot de oude glazen uit het verwoeste regulierenklooster in de Sint Janskerk te plaatsen. Pas in 1621 werd er door toedoen van Maurits' coup actie ondernomen om katholieke voorstellingen uit te bannen. Maar voor de rest was het continuïteit wat de klok sloeg, vooral omdat de vroedschap — het is al gezegd — de verplichtingen van de oude kerk overnam. De latere, nieuwe gebrandschilderde ramen kregen wel een andere iconografie: de ramen van de steden kenden onderaan geen biddende en knielende figuren meer, het Latijn verdween om plaats te maken voor langere Nederlandse teksten. In het bovengedeelte van het raam werden geen tafereelen uit de bijbel meer opgenomen, maar historische scènes en allegorieën, van nut voor een vermaning tot deugdzaamheid in het heden. De onderdelen van deze niet zo sterk samenhangende reeks, thans aangeboden door organisaties en niet meer door personen, werden wel weer zoals vroeger in de kerk geplaatst volgens een rangorde, die door de positie van de gevers werd bepaald. Bovendien brachten vooraanstaande kunstenaars als onder meer I. S. wanenburg, zelf schepen en burgemeester van Leiden, J. Wtewael (net uit Italië terug) en de grote Amsterdamse architect H. de Keyser hem tot stand. Deze mededeling wordt echter onder voorbehoud gedaan, omdat geen archiefbescheiden hun activiteiten aantonen. Dit boek is een goed en volledig standaardwerk, dat de geschiedenis van deze glazen uitputtend behandelt.

E. O. G. Haitsma Mulier

K. Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika 1600-1650. Angola, Kongo en São Tomé*, R. Baesjou, ed. (Zutphen: Walburg pers, 2000, 319 blz., f49,90, ISBN 90 5730 096 6).

De Nederlandse geschiedschrijving heeft de vaderlandse expansie in Afrika altijd stiefmoederlijk behandeld. Het is tekenend dat onderhavig boek niet is geschreven door een beroepshistoricus, maar een amateur, al zou de lezer die de inleiding overslaat dat niet vermoeden. Klaas Ratelband, tot dusverre onder historici bekend als de bezorger van bronnenuitgaven over Nederlandse activiteiten in West-Afrika, schreef *Nederlanders in West-Afrika* grotendeels gedurende de Tweede Wereldoorlog, maar publiceerde het nooit. Na Ratelbands verscheiden in 1981

ontfermde Afrika-kenner René Baesjou zich over het manuscript. Hij heeft het op voorbeeldige wijze tot een boek gemaakt.

De korte periode (1641-1648) waarin Angola en São Tomé onder Nederlands bewind stonden vormt de hoofdmoot van dit werk. In Ratelbands uitvoerige relaas van de verdediging van beide koloniën is het tropische klimaat een taai tegenstander van de West-Indische Compagnie. Binnen een jaar na de verovering van Luanda was bijna de helft van het oorspronkelijke aantal Nederlandse soldaten en van de aanvullingen gestorven. De situatie in São Tomé was nauwelijks beter. De helft van de Braziliaanse indianen die meevochten in de aanval stierf binnen enkele maanden, terwijl de Europese compagniessoldaten zo verzwakt waren, dat de stad op het eiland maar met moeite 's nachts bewaakt kon worden. De enige troost was dat ziekten ook de rijen Portugese tegenstanders uitdunden.

Het zou echter te gemakkelijk zijn om het vreemde klimaat alleen verantwoordelijk te houden voor de grote sterfte. De West-Indische Compagnie treft zeker ook blaam vanwege het karige rantsoen waarmee de soldaten werden afgescheept. Daarbij kwam in het geval van Angola dat krijgsgevangenen en uit het binnenland aangevoerde slaven ook gevoed moesten worden uit de schamele voorraden. De compagnie reageerde op de klachten uit West-Afrika met een mengeling van verbazing en desinteresse. De verschillende kamers schrokken terug voor verzending van de benodigde, doch peperdure medicijnen en adviseerden de kolonisten van São Tomé op het eiland zelf naar geneeskrachtige kruiden uit te kijken. De compagniesdienaren in Luanda werd te verstaan gegeven vee te gaan fokken. Een aanval die de weg naar vruchtbare streken had kunnen openen werd evenwel door de Portugezen afgeslagen.

Ratelband waagt zich weinig aan analyse. Hij onderbreekt zijn min of meer chronologische verhaal nauwelijks voor oordelen over het optreden van de compagnie. Toch draagt hij genoeg bewijsmateriaal aan voor de conclusie dat het binnen de compagnie schortte aan goede communicatie en organisatie. Het gevolg was dat toen de Portugezen in 1648 met een grote vloot voor Luanda verschenen, bij de Nederlandse troepen elk vertrouwen in hulp uit patria ontbrak. De capitulatie was daarom slechts een kwestie van tijd.

Het valt de auteur van deze tijdscapsule uiteraard niet aan te verwijzen dat hij niet op de hoogte is van recente literatuur, noch dat hij een ouderwets, voornamelijk politiek-militair, perspectief hanteert. Een werk dat meer dan een halve eeuw na voltooiing in druk verschijnt is onvermijdelijk gedateerd. Deze tekortkoming komt aan het licht bij de behandeling van de kaapvaart in de beginjaren van de compagnie. Zonder een woord van kritiek vermeldt Ratelband dat de compagnie met de kaping van Portugese slavenschepen die van Angola naar de Nieuwe Wereld voeren de produktie van zilver en suiker in Spaans Amerika, de vermeende bron van Spanjes rijkdom, wilde hinderen. Inmiddels weten we dat Afrikaanse slaven een kleine minderheid vormden van de werkkrachten in de zilvermijnen van Mexico en Peru. Indianen leverden het leeuwendeel van de arbeid. In het algemeen was de bijdrage van slaven aan de exportsector van Spaans Amerika bescheiden. Slaven fabriceerden niet zozeer goud en zilver, maar werden in tal van andere functies gebruikt. Er was zeker een samenhang tussen de grote slavenimport en de florierende exportsector, maar het causale verband lag anders. Het was de rijkdom die verdiend werd met de export (van voornamelijk edelmetaal) die de elites van Spaans Amerika in staat stelde om grote aantallen slaven aan te schaffen.

Ratelband was een koopman die Angola uit eigen ervaring kende. Van zijn impressies en ter plekke opgedane kennis heeft hij goed gebruik gemaakt bij beschrijvingen van landschappen en van de moeilijkheden die zeelui ondervonden van winden en stromen. Maar *Nederlanders in West-Afrika* is meer dan een sfeertekening. Deze met details gelardeerde en op uitgebreid

bronnenonderzoek gebaseerde studie vult een grote leemte in de historiografie van de Nederlandse expansie in Afrika.

Wim Klooster

T. van Houdt, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker. De iustitia et iure, lib. 2, cap. 20. Editie, vertaling en commentaar* (Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren LX-clxii; Brussel: Paleis der academiën, 1998, xlvii + 266 blz., ISBN 90 6569 672 5).

De jezuïet Leonardus Lessius (1554-1623) dankt zijn bekendheid onder historici van het economisch denken aan zijn in 1605 gepubliceerde traktaat over rechtvaardigheid en recht. Zij beschouwen hem als een door de school van Salamanca gevormde meester van de scholastieke economische analyse en bovendien als vernieuwend waar het de kwestie van het kerkelijk renteverbod betreft. De Belgische econoom Robert Beutels sprak in zijn in 1987 gepubliceerde bio-bibliografisch essay over Lessius de hoop uit dat er eens een in economisch wetenschappelijk opzicht verantwoorde vertaling van *De iustitia et iure*¹ gemaakt zou worden. Toon van Houdt is daaraan deels tegemoetgekomen door in het hier besproken boek uit Lessius' traktaat het hoofdstuk over lening, intrest en woeker uit te geven, in modern Nederlands te vertalen en van een commentaar te voorzien. Een bronnenuitgave gecombineerd met interpretatie dus, die volgens de bewerker niet uitsluitend wetenschappelijk maar ook economisch-ethisch relevant genoemd mag worden, gezien de huidige discussies over schuldenlast, ecologie en de perspectieven voor de toekomstige generaties. Die laatste opmerking uit het voorwoord blijkt een gratuite, want Van Houdt is terecht zeer terughoudend in zijn interpretatie van Lessius als econoom en als ethicus.

Van Houdt, die al meer dan tien publicaties over de te Brecht bij Antwerpen als Lenaert Leys geboren Lessius op zijn naam heeft staan, bespreekt in de inleiding achtereenvolgens diens leven, werk en de wording van de gedrukte verhandeling. Hij verstrekt een lijst van uitgaven en editietechniek en kwalificeert het werk als een laatscholastiek commentaar op de *Summa Theologica* van Thomas van Aquino, in het bijzonder op het deel dat is gewijd aan de kardinale deugden. Dan volgen helaas na, in plaats van per pagina naast elkaar, de Latijnse en de in het Nederlands vertaalde tekst van het uit 24 probleemstellingen bestaande hoofdstuk 'Over lening en woeker'. Het besluit bestaat uit een analyse van Lessius' bijdrage tot de scholastieke intrestleer.

Lessius studeerde de *artes* in Leuven, trad in 1572 als één van de eersten uit de Zuidelijke Nederlanden toe tot de Sociëteit van Jezus en bekwaamde zich in onder andere de theologie. In Rome voltooide hij zijn studies onder leiding van onder meer Suarez en Bellarmine om vanaf 1585 gedurende vijftien jaar aan het studiehuis van de jezuïeten in Leuven college te geven over de *Summa Theologica*. Zijn collegedictaat vormde de basis voor de uitgave van *De iustitia et iure* maar de feitelijke publicatie liet tot 1605 op zich wachten vanwege de omslachtige censuurprocedure binnen de orde. Het werk maakt deel uit van de herleving van het thomisme in de school van Salamanca. Deze zogenaamde tweede scholastiek moderniseerde de leer van Aquino door cruciale eigentijdse problemen van ethische, politieke, juridische aard aan te vatten. De vraag wat wel en wat niet was geoorloofd in de snel veranderende wereld van het vroegmoderne kapitalisme werd in de zich als aparte subdiscipline ontwikkelende moraaltheologie systematisch aan de orde gesteld. Aquino's bespreking van de kardinale deugd der